

DOI 10.14746/SO.2014.71.22

MACIEJ JUNKIERT

Poznań

Intelektualiści w czasie marnym

Jonathan I s r a e l, *Revolutionary Ideas: An Intellectual History of the French Revolution from The Rights of Man to Robespierre*, Princeton University Press 2014¹

Rewolucja Francuska pomimo sporego oddalenia w czasie wciąż budzi zainteresowanie i to z pewnością nie tylko wśród naukowców. Mnożące się społeczne, polityczne i ekonomiczne napięcia, które targają Europą od niecałej dekady sprzyjają snuciu refleksji nad jednym z najbardziej fascynujących wydarzeń z epoki nowożytnej. Można nawet powiedzieć, że mówimy w tym przypadku o jednym z wydarzeń założycielskich dla europejskiej nowożytności, o tym wydarzeniu, które przyczyniło się do wykreowania scenariuszy dla wszystkich późniejszych gwałtownych przemian polityczno-społecznych.

Książka Jonathana Israela jest dowodem tej niesłabnącej potrzeby pochylania się nad losami Francji z końca XVIII wieku. Autor, bardzo słabo rozpoznawalny w Polsce profesor Institute for Advanced Study w Princeton, należy do kluczowych ostatnich czasu badaczy oświecenia, zwłaszcza dzięki swojej monumentalnej trylogii z lat 2001–2012². A jednak punktem wyjścia swoich rozważań czyni powszechną naukową niezgodę i brak kompromisu w ustalaniu jednoznacznych przyczyn wybuchu rewolucji. Israel pisze: „Historians working on the French Revolution have a problem. All of our attempts to find an explanation in terms of social groups or classes, or particular segments of society becoming powerfully activate, have fallen short” [6]. W sposób ostry i jednoznaczny odrzuca obowiązujące do tej pory wyjaśnienia. Kryzys ekonomiczny? Przesadny wpływ filozofów i ludzi pióra? Walka klas? Katastrofalny głód w miastach, przeżywających jednocześnie dramatyczny wzrost liczby mieszkańców? Wszystko to są, zdaniem Israela i nie sposób się z nim nie zgodzić, ideologicznie splecione przyczyny, które wzajemnie się wykluczają i zaciemniają obraz rewolucji. Jak pisze Israel: „Claiming »multiple, overlapping origins of the French Revolution« may initially sound promising but proves inadequate when all the factors identified are too long-standing, slow-moving, marginal, and insufficiently specific to apply convincingly to the actual political clashes, crises, and debates driving the Revolution. In any case, how economic and other material factors could directly cause such a dramatic shift, as the Revolution rapidly entailed, to democracy, freedom of thought, expression, and the press, human rights, secularism, sexual liberation, gender and racial emancipation, individual liberty, and equality before the law, no one can really say” [8].

Pytania, stawiane przez Autora odnoszą się w takim samym stopniu do problematyki Rewolucji, co do wszystkich innych zjawisk historycznych. Jednakże w tym przypadku kłopot z wyodrębnieniem krótko- i długoterminowych czynników, oddziałujących na początek procesu i intensywność jego rozwoju, jest odczuwalny w szczególnie sposób, ponieważ dramatyczność, szybkość i fundamentalny charakter zmian nie mają sobie równych w historii nowożytnej. A może, sugeruje Israel, wielkie historyczne zmiany nie wymagają równie wielkich przyczyn, których odkrywaniem zajmowali się do tej pory historycy. Może konieczne jest wykorzystanie historii intelektualnej w stopniu większym niż do tej pory, a zwłaszcza powiązanie tych badań z historią społecznych przemian: „A reexamination of the actual leadership of the Revolution seems called for as a way to build on the emerging sociocultural approach, and, especially, more effectively integrate social history with intellectual history” [12].

Podjęcie Israela uwidacznia się dopiero wówczas, gdy porównamy jego najnowszą monografię z pracami dwóch innych, fundamentalnych dla tego tematu, francuskich badaczy: Geogresa Lefebvre’a i Françoisisa Fureta.

¹ Recenzja powstała dzięki stypendium w ramach Programu START Fundacji na Rzecz Nauki Polskiej (edycja 2014).

² J. I. I s r a e l, *Radical Enlightenment. Philosophy and the Making of Modernity 1650–1750*, Oxford University Press 2001; *Enlightenment Contested. Philosophy, Modernity, and the Emancipation of Man 1670–1752*, Oxford University Press 2006; *Democratic Enlightenment. Philosophy, Revolution, and the Human Rights 1750–1790*, Oxford University Press 2012.

Lefebvre był historykiem, tworzącym głównie w czasach międzywojennej Francji, późno rozpoczął karierę naukową i – jak podkreślają znawcy – jego główną inspiracją był zdecydowanie marksizm, niebywale wpływowo sposób myślenia o rewolucji od ostatnich dekad XIX wieku. Lefebvre rozpatrywał problematykę, dotyczącą przyczyn wybuchu rewolucji, w kontekście walki klas związanej z ogromną dysproporcją w podziale ról politycznych i społecznych³. Rewolucja wybucha w wyniku splotu kilku głównych czynników. Po pierwsze, zwołanie Stanów Generalnych rozbudziło nieproporcjonalnie duże nadzieje na zmianę, zbyt duże w stosunku do królewskich motywacji. Po drugie, zainicjowanie procesu przemian uwięziło wszystkich głównych uczestników ówczesnej sceny politycznej w stanie koniecznej kontynuacji reform, podczas gdy niemożliwe było porozumienie się Stanu Trzeciego, arystokracji i dworu. Po trzecie, sytuacja gospodarcza kraju, a zwłaszcza najbiedniejszych jego mieszkańców, pogorszyła się drastycznie w ostatnich latach przed 1789 roku i pogarszała się dalej w jego trakcie, już gdy zebrały się Stany. W wyniku nagromadzenia tych czynników rozwój wydarzeń doprowadził najpierw do polaryzacji i usztywnienia stanowisk, a później do nieprzewidywalnej lawiny następstw.

François Furet wprowadził wiele istotnych modyfikacji. Szczególną uwagę zwrócił m. in. na sposób zwołania Stanów Generalnych. Pisał Furet: „When, in July 1788, the decision was taken to convene the Estates-General to consult it on ways of resolving the crisis the kingdom was going through, no body of doctrine or statutory documents existed to help the royal administration define the rules of the electoral game. Moreover, that consultation procedure had fallen into disuse, at the wish of the kings. since the first half of the seventeenth century. If, for want of a doctrine, the King’s jurists wished to find a legal precedent, they had to turn back to the Estates-General of 1614. The last sitting was already nearly 200 years old: there were no archives, not even an oral record. The victim of its own practices, absolute monarchy no longer possessed either heritage or tradition which would allow it to consult public opinion in indisputable form”⁴. A zatem odwołanie do tradycji, próba wykorzystania instytucji o znakomitym rodowodzie i dużej sile legitymizacji, stanowiła w gruncie rzeczy pierwszy element inicjujący proces przemian. A w miejscu jednoznacznych reguł opisujących metody elekcji reprezentantów narodu i sposób podejmowania decyzji musiała swą siłą objawić filozofia polityczna, której wyrazicielem okazał się Necker, minister finansów. Ludwik XVI – podkreślał Furet – nie docenił społecznego różnicowania reprezentantów Stanu Trzeciego. Burżuazja z silną reprezentacją prawników stanowiła bowiem naturalny rezerwuar oporu wobec królewskiej władzy.

I właśnie z takimi interpretacjami rewolucji polemizuje w swojej książce Israel. Unika argumentacji dotyczącej problemu walki klasowej. Pomniejsza rolę filozofów w zainicjowaniu społecznej przemiany. A zwłaszcza neguje rolę burżuazji i środowisk prawniczych w kreowaniu polityki Zgromadzenia Narodowego. Lefebvre opisywał głównie emocje tych, którzy byli wykluczeni z życia politycznego: przedstawiciele wielkiej burżuazji, kupców, bankierów, prawników, lecz także klasę średnią, np. miejskich rzemieślników oraz chłopów – najliczniejszych i najsłabiej reprezentowanych. Mówcy, dziennikarze i pisarze, wyrażający wolę narodu stanowili dla niego medium, dzięki któremu naród mógł werbalizować swoje żądania. Ponieważ w ujęciu Lefebvre’a naród miał od samego początku swoją wolę, chociaż nie do końca wiedział, co chce osiągnąć. Furet ujmował ten sam problem w inny sposób, przerywał główną narrację, by przybliżyć czytelnikowi pochodzenie, wykształcenie i charakter głównych bohaterów rewolucji. Doceniał ich charyzmę i polityczny talent, zwłaszcza kluczowych przedstawicieli Zgromadzenia Narodowego. Israel opisuje frustrację ludu, pragnienie zmiany, lecz rozwiewa złudzenia, związane z istnieniem woli narodu, narzucającego królowi i arystokracji szereg reform. W jego mniemaniu lud i arystokracja byli w podobnym stopniu sterowani przez wąskie grono wpływowych rewolucyjnych elit. Aż do czasów jakobińskiego terroru losy rewolucyjnej Francji zależały od grona kilkuset postaci, podzielonych na kilka politycznych ugrupowań i rywalizujących między sobą o wpływy i władzę, spośród których decydujące znaczenie miała postawa najwyższej kilkudziesięciu ludzi, prawdziwych decydentów.

Israel odróżnia emocje ludu Francji od specyficznego kształtu, jaki przypadł w udziale reprezentacji politycznej Trzeciego Stanu, wbrew decyzjom Neckera nie będącej adekwatnym odwzorowaniem społeczeństwa. Pisze Israel: „The Third’s deputies, historians often note, included no peasants, artisans, or laborers. But while peasantry and workingman were indeed missing, it is equally striking that the Third, as constituted at Versailles in 1789, included practically no businessmen, bankers, entrepreneurs, or other members of major occupation groups characteristic of »bourgeois« upper-middle-class life either. [...] In terms of background, the revolutionary leadership represented no established social categories. It consisted predominantly of editors, journalists,

³ Zob. M. Lefebvre, *The French Revolution. From its origins to 1793*, trans. by E. M. Evanson, with a foreword by P. H. Beik, London and New York 2001 [kindle.edition].

⁴ F. Furet, *Revolutionary France 1770–1880*, trans. by A. Nevill, Blackwell Publishing 2008, s. 52.

writers, librarians, renegade priests, and renegade nobles turned *littérateurs*. Among the foremost were Mirabeau, Sieyès, Bailly, Volney, and Barnave [...]” [40]. A zatem polityczne losy kraju znalazły się w rękach ludzi o niestabilnej pozycji, pochodzących z różnych społecznych grup, lecz o słabych więzach z tradycyjnymi strukturami, a ponadto pozbawionych dotychczasowego statusu i sieci wewnątrzspołecznych relacji. A dla „byłych” arystokratów i „byłych” księży pochodzenie było raczej ciężarem, niż atutem, będą oni zatem, pozbawieni oporów i lęku przed utratą społecznej pozycji, zmierzać do konfrontacji ze społeczeństwem ustrukturyzowanym na wzór feudalnych zależności. „Mirabeau – zauważa Israel – was a philosophe, historian, and political commentator with numerous publications to his name; rejected by his own order, the nobility, he was elected at Aix-en-Provence by the Third” [40]. Temu ostatniemu poświęca zresztą Israel sporo uwagi, doceniając jego niezwykle talent w organizowaniu politycznego wsparcia i manipulowaniu opinią publiczną: „As a political leader, Mirabeau operated in a very different fashion from Sieyès. Where Sieyès worked mostly alone, Mirabeau headed a large and impressive team constituting the mostly egalitarian, republican core of the revolutionary leadership until April 1791 and, simultaneously, the regular headquarters of radical Enlightenment attitudes, ideology, journalism, and propaganda” [74].

Autora interesują szczególnie te wydarzenia, które ukazują złożoność procesów historycznych. Dobrym przykładem jest w tym przypadku nostalgia za czasami sprzed rewolucji, charakterystyczna zwłaszcza dla Paryża z lat 1790–1791. Israel pisze: „Besides changes to the Constitution, there were, of course, many other changes to institutions, society, and the laws the republicans aspired to bring about. But for most Frenchman, the ancien régime had by no means disappeared beyond recall, and there was considerable nostalgia for it. The widely selling ultraroyalist press continually reminded Parisians that their capital had been more imposing, prosperous, pious, and orderly before the Revolution” [144–145]. Autor opisuje wzrastające napięcie między wydłużającą się listą oczekiwań stawianych rewolucji, a narastającym zmęczeniem, które związane było z długotrwałą sytuacją życia w niepewności, gospodarczej zapaści i braku wiedzy o kierunku tych wszystkich poczynań. Dodajmy jeszcze, poczynań zmierzających do trwałego zerwania ciągłości z poprzednim ustrojem i usiłujących stworzyć nowe społeczeństwo razem z odmiennymi prawami oraz z wolnością narodu do stanowienia o swoim własnym losie.

Trafnym przykładem podejścia Israela są wydarzenia związane ze śmiercią Mirabeau i utworzeniem Panteonu, a później także przeniesieniem tam zwłok Woltera. „Voltaire – pisze Israel – after his death on 30 May 1778, had not been given an honorific public burial. To rectify this slight for the thirteenth anniversary of his demise on 30 May 1791, the Assembly, overruling those questioning whether Voltaire had actually been a »friend of the people«, voted entombment in the Panthéon with equivalent splendor to Mirabeau’s” [152]. Rewolucja szybko bowiem została postawiona w sytuacji, kiedy kryzys trudnego procesu przemian mógłby zostać przecięty przez wykreowanie nowych ludowych bohaterów i rewolucyjnej mitologii. Israel przykłada wielką wagę do gestów symbolicznych, do słów, którymi rewolucjoniści usiłowali odmienić rzeczywistość. Ale Israel nie pisze o rewolucyjnym teatrze w przestrzeni publicznej, rozważa głównie motywy i sposób postępowania nowych intelektualnych elit – polityków w bardzo nowoczesnym znaczeniu tego słowa.

Sytuacja zmieniła się radykalnie wraz z próbą ucieczki Ludwika XVI: „The king’s attempt to flee transformed the entire French political situation by bringing the »moderate« Revolution’s and the Constitution’s underlying illogicality and incoherence fully to the surface. For the first time, Varennes also provoked a few elements of the public to swing behind the republican goals of the intellectual fringe leading the revolutionary Left” [163]. Umieszczenie króla w areszcie domowym sprawiło, że Francja nieodwołalnie zaczęła zmierzać w kierunku wojny, co przełożyło się także na sytuację wewnętrzną.

Kolejne rozdziały dotyczą walki rewolucjonistów z Kościołem katolickim, rewolucji *feuilleantów*, okresu zbliżającej się wojny i radykalizacji opinii publicznej, wzrastającej popularności rewolucji w Europie, rozprawy z królem, wojny z antyrewolucyjną koalicją, wzrastającej roli jakobinów. Israel szczegółowo opisuje technologię procesu zdobywania władzy przez jakobinów: „With his acolytes carefully distributed around the hall, Robespierre’s method of orchestrating debates was daily to pack the galleries with seven or eight hundred sanculottes, paid for the day, trained to cheer together, applaud, hiss, or stamp following given signals. Robespierre turned the club into a well-oiled machine attuned to his autocratic will. The uninterrupted applause greeting his speeches was no longer applause in any ordinary sense but a ritual response, »un enthousiasme religieux«, holy fury ready to rip apart any dissenter” [283]. Dalej pisze o roli edukacji, zniesieniu niewolnictwa, konstytucji, władzy jakobinów i Terrorze oraz o czasie po obaleniu Robespierre’a. W podsumowaniu Israel zwraca uwagę na wielość rewolucji, które należy rozróżnić: „The French Revolution, we may conclude was really three revolutions – a democratic republican revolution, a moderate Enlightenment constitutional monarchy invoking Montesquieu and the British model as its criteria of legitimacy, and an authoritarian populism prefiguring modern fascism” [695]. I bez cienia wątpliwości podkreśla autor, że była to rewolucja bez precedensu w dziejach świata. Warto

dokładnie prześledzić zasadność tego przekonania, wertując niezwykłą książkę Isreala: „The French Revolution was qualitatively different from all known previous revolutions and also remains more fundamental for us than subsequent revolutions thus far, more fundamental, for example, than the Russian Revolution. The reason consists in the Revolution’s special relationship to the Enlightenment, and especially to the Enlightenment’s republican, democratic, and secularizing radical wing. It was especially foundational in that it fed into all later revolutions in Europe, Latin America, and Asia, fixing both the contours and dilemmas of modern republicanism, constitutional monarchy, and democracy, and introducing the social and constitutional principles that defined the modern political world. The only democratic revolution thus far that conceived democracy as the pursuit of the majority’s welfare, assigning government the duty to promote the welfare of all as a society and combat economic inequality rather than just maintain order and defend property, it was the first sustained attempt to establish a secular, educated, welfare-oriented, human rights-based modernity. It sought maximization of »social freedom« combined with equal opportunities for all. All this affords the French Revolution a unique centrality in modern history and relevance to the challenges of our own time” [696].

DOI 10.14746/SO.2014.71.23

WIESŁAW RATAJCZAK
Poznań

Skromny gest pożegnania

Edward Pieścikowski, *Bolesław Prus – „humorysta w wielkim stylu”. Studia i szkice*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2012, ss. 249.

Bolesław Prus – „humorysta w wielkim stylu” Edwarda Pieścikowskiego to książka skromna. Niezbyt obszerna, złożona z krótkich szkiców, opatrzona tytułem, w którym nazwisko pozytywisty uzupełnione zostało autorską formułą, a niżej dodano szablonowy dopisek: *Studia i szkice*. Można by w pierwszym odruchu uznać tę publikację za efekt przeglądu dorobku historyka literatury, dla wygody czytelników sporządzony zbiór dotąd rozproszonych studiów o ulubionym pisarzu. To jednak coś znacznie ważniejszego.

Książkę rozpoczyna szkic *Prus i pieniądze*. Składa się nań ledwie kilka stron okraszonych anegdotami, lecz jednocześnie taktownie nakreślony został tu portret autora *Lalki* jako jednego z pierwszych polskich zawodowych pisarzy, odmierzającego życie skromnie opłacaną wierszówką, z trudem układającego sobie relacje z wydawcami i osiągniętego szczególnie wygórowane dochody. W finale szkicu pada informacja, że Prus dorobił się „welocitypedu (kupionego na raty), maszyny do pisania i aparatu fotograficznego marki „Kodak”” (17). Humorystycznie i gorzko obrazując ascetyczną egzystencję pisarza, Pieścikowski wprowadził przy okazji kilka kwestii o kapitalnym znaczeniu dla interpretacji literatury. Zapytał: Jaka jest rola wątków ekonomicznych w powieści? Jak w nowoczesnym świecie praktykować miłosierdzie? Czy bogactwo musi demoralizować? Jak drobne a rozumne wsparcie może dosłownie uratować czyjeś życie? Gdy te pytania postawić, *Lalka* wydaje się traktować bardziej o społeczeństwie interesów materialnych i moralności niż o afekcie kupca do arystokratki. Pieścikowski zauważył żartobliwie (choć nie bez nakładu pracy, bo to szkic sprzed doby komputerowych programów, w kilka sekund wykonujących podobne zadania), że słowo „miłość” występuje w *Lalce* 104 razy, zaś „pieniądz” 229, a „rubel” dodatkowo 407. Ciekawostka? Nie, raczej ważna sugestia interpretacyjna, w której rozwinięciu autor czytelnika już nie wyręczył.

Pieścikowski często fundamentem interpretacji czynił proste zadanie filologiczne. Studium *Od „Chybyjonej powieści” do „Anielki”* oparł na procedurze, której pomysłodawcą i wykonawcą mógłby być początkujący adept historii literatury, mianowicie na porównaniu wersji czasopiśmienniczej i wydania książkowego. Efekt tej prostej